

ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

Васильчук Володимир

НІМЦІ В УКРАЇНІ. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Реалії розвитку світу в третьому тисячолітті вказують на те, що політична стабільність та економічний добробут кожної держави багато в чому залежить від виваженої національної політики.

Актуальність вивчення історії міжетнічних та міжнародних відносин України становить науковий і практичний інтерес з огляду на її поступову інтеграцію в систему європейської співдружності.

Праці, опубліковані протягом останніх кількох століть, налічують близько 300 назв, мають свою специфіку, тематичну спрямованість і особливість використання їх авторами інструментарію дослідження та методологічну направленість.

Систематизація праць вітчизняних дослідників дала змогу з'ясувати, що проблема інтеграції німців в українське суспільство дотепер залишається малодослідженою, а отже, актуальною в науковому пошуці. Встановлено, що переважна більшість праць була підготовлена в умовах незалежної держави, коли в науковців з'явилася реальна можливість повного, об'єктивного і неупередженого висвітлення історичного процесу та подій.

Нагромадження конкретного історичного матеріалу дозволило визначити шляхи для наукового розв'язання проблеми. У другій половині XIX – початку XX ст. інтерес дослідників до проблеми то згасав, то знову спалахував. Відміна кріпосництва в Росії реанімувала в суспільній свідомості інтерес і захоплення

самодержавними порядками, ідеалізацію окремих державних діячів. На цьому тлі з'явилася перша в російській історіографії наукова праця А.Клауса¹ – етнічного німця, який вбачав економічну модернізацію імперії саме в розвитку економічного й соціального життя колоністів. Резонансні події: революція 1905–1907 рр., Столипінська аграрна реформа, Перша світова війна зумовили появу праць², у яких колонізація розглядалася як суттєвий чинник державності, але проглядалися контрасти між німецьким і українським населенням. У 1909 р. побачила світ праця Г.Писаревського³, у якій об'єктивно і широкомасштабно проаналізовано колонізаційні заходи держави. На тлі подій, пов'язаних із заснуванням колоній та зростанням дослідницького інтересу до них, з'явилися праці Я.Штаха і К.Ліндемана⁴, у яких розкрито стосунки німців з українським населенням, аналізується соціально-економічний розвиток колоній. Отже, цей доробок став підґрунтям наукової реконструкції проблеми місця німців у суспільних процесах у наступні роки.

В історіографії проблеми можна виокремити чотири періоди, визначених суспільно-політичною атмосферою, у якій доводилося працювати історикам. У перший період за умов відновлення національної державності України в 1917–1921 рр. і початку етнокультурного відродження відбувся могутній поштовх до вивчення історії етносів. Праці М.Грушевського⁵ та інших дослідників національно-демократичного спрямування сприяли міжетнічному порозумінню, виступали вагомою противою дослідникам-прихильникам ідеології більшовизму.

Історіографія другого періоду (1920-х – 1940-і роки) віддзеркалювала, з одного боку, спроби політичного режиму підмінити наукові дослідження національних меншин офіційними версіями публіцистів ідеологічного характеру, а з іншого – еволюцію в підходах і тактиці влади щодо етносів. Процеси, явища й факти, які не вписувалися у наперед задану схему, аналізу не підлягали і свідомо науковцями обминалися або й фальсифікувалися. Опубліковані праці авторства здебільшого керівників вищих органів влади: А.Глинського, А.Рашмадімова,

В.Затонського, А.Буценка, С.Косіора, О.Шліхтера, М.Скрипника⁶ мали в основному науково-популярний характер, відображали найбільш поширені погляди та оцінки політико-правового становища німців. Інтерес у науковців до цієї проблеми дещо реанімовано в кінці 20-х років як результат осмислення подій осені 1929 р., коли значна частина німецького населення намагалася добитися у влади дозволу на виїзд із СРСР. У 30-ті роки, коли дослідження з історії німців були під неоголошеною забороною, з'являлася в основному апологетична література, що відображала сталінську концепцію національної політики. Умови Другої світової війни висунули перед ученими на перший план завдання забезпечити пропагандистський та агітаційний заходи, а тому залишилися поза увагою такі проблеми як депортації, морально-психологічні орієнтири етнічних німців за часів окупації.

У третій період (1950 – 1980-ті роки), коли основні зусилля науковців були спрямовані на обґрунтування закономірностей інтернаціоналізації суспільного життя, з'явилися праці, в яких розглядалося питання зростання кількості населення, його національного, професійно-кваліфікаційного складу. Робота українського історика й етнолога В.Наулка⁷ започаткувала дослідження етнічного складу населення різних регіонів України в історичній ретроспективі. В такому ж ключі виконано і праці московськими науковцями Е.Дружиніною, В.Кабузаном⁸, у яких уперше поставлено питання необхідності вивчення процесу заселення Півдня України. У 1990 р. опублікована українським істориком І.Кулиничем стаття⁹ привернула увагу дослідників до цієї перспективної проблеми.

Знаковою подією у студіюванні етнічної історії став четвертий період, що розпочався з проголошенням незалежності України. Виокремлено кілька груп досліджень. З кожним роком дослідження долі німців на різних етапах історії ставало більш системним і різноплановим.

До першої групи слід віднести праці І.Кулинича, Н.Кривець, В.Євтуха, Б.Чирка¹⁰, в яких автори, вперше комплексно

опрацювавши широкий масив архівних матеріалів, розкрили окремі фрагменти життя, суспільно-політичної та соціально-економічної діяльності колоністів у ХІХ ст. і, що особливо важливо, їх стосунки в 20–30-і роки ХХ ст. з більшовицьким режимом. Автори, надаючи перевагу дослідженням політичних аспектів питання, лише фрагментарно торкалися проблеми етнічності, місця й ролі німців в етнічній мозаїці українського суспільства.

Другу групу становлять дослідження, присвячені вирішенню національного питання в умовах Української революції 1917–1921 рр. Автори акцентували увагу на демократизації між-національних відносин. Разом із тим, через фактологічну обмеженість подається досить збіднена інформація про політичні орієнтири українських німців за цих умов, у роботах Т.Гунчака, А.Безсонова, В.Перепаді¹¹, у яких розкривається політична позиція німців у часи Української революції.

Як зазначалося, найбільший інтерес у дослідників викликали події, які стосувалися німців, що відбулися у 20–80-ті роки. Праці, підготовлені на матеріалах цього періоду, ми відносимо до третьої групи. Протягом 90-х років сформувалися пріоритетні напрями дослідження, навколо яких автори ведуть науковий пошук, дискусії й обґрунтовують неспроможність тоталітарної влади щодо політичного вирішення національного питання, включаючи задоволення національно-культурних потреб. Доля німців у цей час розглядалася у публікаціях: М.Панчука, Ю.Левенця, О.Рафальського, М.Журби, Л.Якубової, Л.Польового, О.Мовчан, М.Дмитрієнко, Д.Табачника, В.Мазура¹². На основі матеріалів з архівосховищ спецслужб В.Ченцов, В.Нікольський, М.Шитюк у своїх працях¹³ показали жахливу картину каральних акцій більшовицької влади в 20–30-ті роки стосовно німців України. Проблем сприйняття чи, навпаки, не сприйняття німцями державних експериментів, які супроводжувалися порушеннями прав людини, репресіями та трагічними наслідками, торкалися у працях, які узагальнювали національні процеси¹⁴.

Системний аналіз опублікованих статей у фахових, громадсько-політичних виданнях дав змогу виявити, що в 1990-ті роки етнічна історія німців розглядалася дослідниками в досить різних аспектах і темах. У працях С.Бобильової, В.Кудряченка, В.Гордієнка, В.Хохлачова¹⁵ зроблено висновки та розставлено акценти в трактуванні радянською історіографією подій і явищ німецької колонізації України. Фахівцями історії України М.Ковалем, П.Медведком, В.Гриневичем¹⁶ викривалися спроби гітлерівської й сталінської влади в період Другої світової війни використати етнічних німців у своїх планах, показано результати етнічних чисток. У монографії С.Тимченка¹⁷ вперше у вітчизняній історіографії зроблено спробу переглянути догми радянської національної політики 50-80-х років, а також фрагментарно проаналізовано соціально-демографічні зміни в середовищі німців.

Четверту групу становлять дослідження, у яких робився акцент на регіональний аспект проблеми. У 90-ті роки активно проводилися дослідження проблеми в регіонах України – Дніпропетровську, Києві, Луцьку, Львові, Чернівцях, Одесі. В 1990 році при Дніпропетровському держуніверситеті почала діяти лабораторія з вивчення проблеми етнічних німців в Україні, яка з 1997 р. набула статусу науково-дослідного інституту. За час своєї роботи підрозділ організував кілька міжнародних конференцій, випустив ряд наукових збірників, в які вміщувалися статті з різних аспектів історії німців, українсько-німецьких зв'язків. У 1999 р. колектив інституту підготував монографію, у якій на основі наявної історичної літератури та введеного вперше до наукового обігу масиву архівних джерел розкриті проблеми переселенської політики російського царизму, освоєння Новоросії, духовності. У розділі 5 “Народ серед народів” автори вперше зробили спробу з'ясувати, чому національна свідомість переселенців збереглася при територіальному і господарсько-культурному відривові від головного етнічного ядра.

Колектив інституту щороку випускає збірник наукових праць “Вопросы германской истории”, у якому публікуються

різного роду матеріали. В збірнику, опублікованому 2001 р., 31 статті були згруповані у чотири тематичні розділи: Соціально-економічне і політичне становище німецького населення в міжвоєнний період і в роки Великої Вітчизняної війни; Німці в сфері культури, освіти і науки; Міжнародні відносини, економіка, політика; Німеччина і світ. Це видання залишалось єдиним в Україні, де тематично дослідниками розглядалися різні аспекти життєдіяльності німців.

У фундаментальних монографіях М.Костюка, Ю.Поліщука та О.Суліменко¹⁸ комплексно простудіювана історія німецької колонізації Волині, в дисертаціях М.Бармака і С.Суліменко¹⁹ знайшли висвітлення міграційні процеси серед німців у кінці XVIII – поч. XX ст., форми їх розселення. Дослідники С.Осачук, І.Монолатій, О.Обидьнова, В.Нестеренко, Г.Павленко, П.Сіреджук²⁰ відповідно розкрили кількісні і якісні зміни у складі німецького населення Буковини, Галичини, Донбасу, Поділля, Закарпаття.

До п'ятої групи належить зарубіжна історіографія історії німців України, де ставився наголос на колоніальному становищі республіки, насильницькій асиміляції й денационалізації етносів, яка нами розглядається в основному в межах реконструкції національної політики в СРСР. Монографія російських дослідників В.Бауера і Т.Іларіонової²¹ містить досить цінний матеріал, який відтворює проблеми громадського руху протесту німців в останнє десятиріччя радянської влади. Вагомим є доробок західноєвропейських фахівців, що хронологічно охоплює практично увесь період історії німців України. Західноєвропейська наукова громадськість почала звертати увагу на колонізацію Росії вже в XIX ст. Серед цих дослідників були етнічні німці-мігранти з Росії, які стали очевидцями подій і володіли документальними матеріалами. Чіткість формулювань, логічність і переконливість аргументів властиві праці К.Штумппа²². В ній досить професійно показано внесок німецьких колоністів у господарсько-економічне життя України. У роботі Р.Бартлетта²³ виразно простежено процес заселення менонітами південноукраїнських земель, проаналізовано

труднощі народонаселення в Західній Європі й Росії, шляхи їх розв'язання, звернено увагу на соціальний склад переселенців. Еволюція поглядів російських політичних діячів на процес колонізації подається в працях І.Фляйшгауер²⁴. Комплексно досліджена проблема адаптації німців до місцевих умов України, в тому числі різні аспекти господарського життя, стану духовності, соціальні зрушення. Саме такий підхід у роботах Н.Ардта, Е.-Е.Кейл, С.Льонгін²⁵. Варто відзначити і той факт, що в австрійський період на Буковині відбувалося ґрунтовне вивчення німців краю, а тому було зібрано досить широке коло статистичних і етнографічних матеріалів. Серед краєзнавчих досліджень помітно вирізнялися праці Р.-Ф.Кайндля, Я.Полека²⁶. Низку робіт, присвячених різним аспектам національно-культурного життя німців Буковини, опублікував німецький дослідник Р.Вагнер²⁷.

Активні дослідження з історії та культури німців в Україні проводяться в Німеччині. Одним із наукових закладів ФРН, який плідно вивчає цю тему, є Інститут германських і східноєвропейських досліджень, заснований у 1987 р. в м. Гьоттінгені. На його базі відбуваються наукові конференції та зустрічі за участі вчених колишнього СНД. У м. Штуттгарті Комітетом допомоги галицьким німцям видається збірник “*Zeitweiser der Galiziendeutschen*” (“Хроніка німців Галичини”), а також часопис “*Heimatbuch*” (“Краєзнавча книга”) та інші. В Нюрнберзі у 1975 році було створено “*Historischer Verein Wolhynien*” (“Історичне товариство волинян”), а в 1979 р. вийшов перший номер часопису “*Wolhynische Hefte*” (“Волинські зошити”). З ініціативи товариства в травні 1988 р. у Бонні відбувся перший міжнародний симпозіум “Німці в СРСР: колись і тепер”. Велика робота з цього питання проводиться Східноєвропейським дослідним інститутом ім. В.Липинського в м. Філадельфія.

Отже, українська й зарубіжна історіографія має певні напрацювання в дослідженні означеної проблеми, які постійно розширювалися й поглиблювалися. Таким чином, можна підкреслити, що історія є віддзеркаленням історичного шляху кожної нації, яка проживала і проживає на території України.

¹ *Клаус А.* Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. — Вып.1. — СПб., 1869. — 456 с.

² *Велицын А.А.* Немцы в России: Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колонистов на юге и на востоке России. — СПб., 1893. — 282 с.; *Шелухин С.* Закон 14 июня 1910 г и поселенцы — собственники колонисты. — Одесса, 1913. — 32 с.

³ *Писаревский Г.Г.* Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (По неизданным архивным документам) — М., 1909. — 167.

⁴ *Lideman K.* Von den deutschen Kolonisten in Russland. Ergebnisse einer Studienreise 1919–1921. — Stuttgart, 1924. — 123 S.; *Штах Я.* Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. — М., 1916. — 286 с.

⁵ *Грушевський М.С.* Народностям України // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. Редкол. *Гончар О.Т. та ін.* — К., 1992. — С. 89–109.; *його ж:* Освобождение России и украинский вопрос. — СПб., 1907; Украинство в России, его запросы и нужды (Глава из “Очерка истории украинского народа”). — СПб., 1996. — 294 с.

⁶ *Глинский А.* Национальные меньшинства на Украине. — Харьков. — К., 1931. — 78 с.; *Рахмадімов А.* За інтернаціональне виховання молоді // Національне питання на партійних з'їздах. — 2-е вид. — Вип.5. — Харків, України, 1930. — С. 5–37.; *Затонский В.П.* Национальная проблема на Украине. Доклад на июльском (1926) Пленуме ЦК ЛКСМУ с приложением тезисов об итогах украинизации. Перев. с укр. — Харьков, 1926. — 104 с.; *Буценко А.* Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР. — Харків, 1928 — 25 с.; *Косіор С.* Підсумки і найближчі завдання національної політики на Україні // Червоний шлях. — 1933. — № 8–9; *Шліхтер О.* Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні // Більшовик України. — 1933. — № 9–10; *Скрипник М.* Передвиборними шляхами (Проблеми культурного будівництва національностей України) // Більшовик України. — 1931. — № 12.

⁷ *Наулко В.І.* Етнічний склад населення Української РСР. (Статистико-картографічне дослідження). — К., 1965. — 87 с.

⁸ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 гг. — М., 1970. — 382 с.; *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии Екатеринославской и Херсонской губернии в XVIII — первой половине XIX в. — М., 1976. — 234 с.

⁹ *Кулинич І.М.* Німецькі колонії на Україні (у 60-ті роки XVIII — 1917 р.) // Український історичний журнал. — 1990. — № 9.

¹⁰ *Кулинич І.М., Кривець Н.В.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. — К., 1995. — 272 с.; *Євтух В.Б., Чирко Г.В.* Німці в Україні (1920-і — 1990-і роки). — К., 1994. — 182 с.

¹¹ *Гунчак Т.* Українська Народна Республіка і національні меншості // Україна в сучасному світі. Матеріали наукової конференції Республіканської

асоціації українознавців. Київ, 15–16 червня 1990 р. – К., 1990. – С 44–48.; *Безсонов А.* Гражданская война // Материалы к энциклопедии “Немцы России”. Выпуск 7. Немцы Украины. Пилотный сборник. – М., 2002. – С. 66–69.; *Перепада В.В.* Українсько-німецькі відносини в 1914–1920 рр. Соціоісторичний аналіз. – Запоріжжя, 1999. – 73 с.

¹² *Панчук М., Польовий Л.* Під пресом тоталітарного режиму: Німці України в радянський період // Політика і час. – 1992. – № 9–10; *Журба М.А.* Етносоціальні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20–30 рр. ХХ ст.). – К., 2002. – 499.; *Мовчан О.М.* Голод 1921–1923 рр. на Україні // Український історичний журнал. – 1990. – № 10; *Дмитрієнко М., Табачник Д.; Мазур В.* Соціокультурний феномен німецьких поселень в Україні 1920–1929 років // Історія півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку// Зб. наук. пр. Ч. II. – Миколаїв–Одеса, 1999; Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. – К., 2000. – 356 с.

¹³ *Ченцов В.В.* Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е–1930-е годы: М., 1998. – 205 с.; *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія. – Донецьк., 2003. – 624 с.; *Шитюк М.М.* Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. – К., 2000. – 321 с.

¹⁴ *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20–30-ті роки ХХ століття). К., 1995. – 215 с.; *Якубова Л.Д.* Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР 20-ті – початок 30-х років ХХ ст. – К., 2004. – 452 с.; *Євтух В.* Про національну ідею, етнічні меншини, міграції. – К., 2000. – 236 с.; *Данильченко О.П.* Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. – К., 1993. – 58 с.; Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / *В.І.Марочко, Г. Хіліг.* – К., 2003. – 302 с.

¹⁵ *Бобилева С.И.* Причины миграции немецкого населения на Украину в XVIII – первой половине XIX в. // Вопросы германской истории. Немцы в Украине. Материалы укр.-герман. научной конференции, 26–29 сентября 1995 г. – Днепропетровск, 1995; *Кудряченко А., Кулинич І., Хохлачов В.* Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле і сьогодення. – К., 1995 – 73 с.; *Гордієнко В. Я.* Німецькі колоністи на Україні у XVIII–XIX ст. // Вісник Львівського ун-ту. – Вип. 28. – Серія історична. – Львів, 1992. – С. 51–57.

¹⁶ *Коваль М.В., Медведок П.В.* Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 15–28. ; *Гриневич В.А.* Национальные проблемы в Красной Армии в период освобождения Украины от немецко-фашистских захватчиков (декабрь 1942 – октябрь 1944 г): Дис. ... канд. істор. наук. – К., 1994. – 248 с.

¹⁷ *Тимченко С.М.* Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959–1989. – Запоріжжя, 1995. – 195 с.

¹⁸ *Костюк М.П.* Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 380 с.; *Полищук Ю.М., Суліменко О.Г.* Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект. – Житомир, 2004. – 165 с.

¹⁹ *Бармак М.В.* Міграційні процеси серед німецького, чеського, єврейського населення Волинської губернії (1796–1914 рр.): Дис. ... канд. істор. наук. – К., 1997. – 203 с.; *Суліменко О.Г.* Німці Волині (кін. XVIII – поч. XX ст.): Дис. ... канд. істор. наук. – К., 2002. – 196 с.

²⁰ *Осачук С.Д.* Німецькі товариства на Буковині (третя чверть XIX – поч. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Чернівці, 1999. – 20 с.; *Монолатій І.С.* Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1923 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2002. – 20 с.; *Обидьонова О.В.* Національні меншини Донбасу в 20–30-і роки XX століття: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Донецьк, 2002. – 16 с.; *Нестеренко В.А.* Національні відносини на Поділлі у 20–30-ті роки XX століття: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Чернівці, 1998. – 16 с.; *Павленко Г.В.* Німці на Закарпатті. – Ужгород: ВВК Патент, 1995. – 73 с.; *Сіреджук П.* Німецька колонізація Прикарпаття (кінець XVIII – поч. XX ст.) // Німецькі колонії в Галичині. Історія – Архітектура – Культура. – Львів, 1996. – С. 73–79.

²¹ *Бауер В.А., Иларионова Т.С.* Российские немцы: право на надежду. К истории национального движения народа (1955–1993). – М., 1995. – 475 с.

²² *Stumpp K.* Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763–1862. – Tübingen, 1991. – 1020 S.

²³ *Bartlett R.* Human Capital: The Settlement of Foreigners in Russia. 1762–1804. – Cambridge, 1979. – 231 P.

²⁴ *Fleischhauer I.* Die Deutschen im Zarenreich. – Stuttgart, 1991. – 671 S.

²⁵ *Arndt N.* Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick. – Kraft Verlag Würzburg, 1994. – 96 S.; *Keil E.-E.* Literarische Reise in 70 Städte der deutschen Ost- und Siedlungsgebiete. – Hrsg.: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen–Bonn, 1987. – 331 S.; *Längin B.* Die Russlanddeutschen unter Doppeladler und Sowjetstern. – Augsburg, 1991. – 130 S.

²⁶ *Kaindl R.F.* Die Deutschen in Galizien und in der Bukowina. – Frankfurt am Main, 1916. – 101 S.; *Polek J.* Die Deutschen // Die österreichische-ungarische Monarchie in Wort und Bild. – Bd. XX: Die Bukowina. – Wien, 1899. – 306 S.

²⁷ *Wagner R.* Deutsches Kulturleben in der Bukowina. – Wien, 1981. – 79 S.